

Dylematy metodologiczne geografa związane z badaniem mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce oraz ich postaw politycznych

Methodological problems associated with studies on ethnic minorities in Poland and their political attitudes

Małgorzata Pokrzywnicka

Uniwersytet Warszawski, Instytut Studiów Regionalnych i Globalnych

ul. Karowa 20, 00-324 Warszawa

e-mail: m.pokrzywnicka@uw.edu.pl

Zarys treści: Celem autorki artykułu było zaprezentowanie różnorodnych problemów metodologicznych związanych z badaniem zachowań wyborczych mniejszości narodowych, etnicznych i regionalnych w Polsce. W artykule przedstawiła pokrótce specyfikę geografii wyborczej jako nauki, omówiła różne rodzaje trudności badawczych związanych z brakiem jednej metodologii właściwej dla geografii wyborczej oraz występującym często brakiem niezbędnych materiałów źródłowych, a także zaprezentowała typowe metody badawcze, stosowane dotąd w badaniach z zakresu geografii wyborczej w Polsce. Na koniec zaproponowany został zestaw narzędzi metodologicznych, możliwych do wykorzystania w przypadku studiów nad zachowaniami wyborczymi wybranych mniejszości narodowych i etnicznych oraz grup regionalnych we współczesnej Polsce.

Słowa kluczowe: geografia polityczna, geografia wyborcza, wybory, mniejszości narodowe, mniejszości etniczne, metodologia

Abstract: Ethnic and national minorities are an important and traditional topic in political geography in Poland. Despite the rather small ethnic and national diversity of Polish society, minority numbers have been slowly but steadily rising in recent years, making minorities an increasingly important part of Poland's population. This has prompted increasing interest in this subject and consequently in electoral geography – a branch of political geography that describes and explains the spatial distribution of votes cast during elections and referendums. The purpose of the paper is to describe various methodological problems encountered while researching the electoral behavior of ethnic and regional minorities in Poland. The paper briefly describes the science of electoral geography and focuses on difficulties encountered due to the lack of a unified research methodology in this discipline (Matykowski 2002; Raciborski 2008) and frequent gaps in key data sets. Finally, the paper discusses three types of research methods used by electoral geographers in Poland: (1) descriptive-cartographic method (Parysek, Adamczak, Grobelny 1991; Rykiel 2004), (2) historical-sociological method (Kowalski 1998, 2000), (3) statistical method (Kabath, Parysek 2002; Kabath, Rykiel 2003). An analysis of the tools that can be used to study the electoral behavior of national and ethnic minorities in contemporary Poland is also presented.

Keywords: political geography, electoral geography, elections, national minorities, ethnic minorities, methodology

Wstęp

Badania nad mniejszościami narodowymi i etnicznymi stanowią tradycyjny i ważny kierunek badawczy polskiej geografii politycznej. Współcześnie, pomimo stosunkowo niewielkiego zróżnicowania narodo-etnicznego Polski¹, wiedza na ten temat jest stopniowo rozwijana i pogłębiana, poprzez tworzenie szczegółowych charakterystyk mniejszości narodowych, etnicznych i regionalnych. Zgromadzone w ten sposób informacje przekładają się na konkretne działania, w tym uregulowania prawne (jak np. ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym)². Dzięki temu na terenie Polski działają

¹ Zgodnie z Narodowym Spisem Powszechnym z 2011 r. przynależność narodo-etniczną inną niż polska deklaruje jedynie 3,81% mieszkańców objętych spisem (http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/Przynaloznosc_narodo-etniczna_w_2011_NSP.pdf, (data dostępu: 28.11.2013).

² Zgodnie z ww. ustawą, w Polsce wyróżnia się 9 mniejszości narodowych (białoruska, czeska, litewska, niemiecka, ormiańska, rosyjska, słowacka, ukraińska i żydowska), 4 mniejszości etniczne (karaimska, łemkowska, romska i tatarska) oraz jedną społeczność posługującą się językiem regionalnym (kaszubska) (<http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20050170141>, (data dostępu: 28.11.2013).

swobodnie liczne organizacje skupiające mniejszości, a liczebność poszczególnych grup powoli, ale systematycznie rośnie, przez co stają się one coraz istotniejszą częścią polskiego społeczeństwa.

Temat mniejszości podejmowany jest przez badaczy zajmujących się różnorodnymi dyscyplinami nauki – także przez geografów. Problematyką tą interesuje się m.in. subdyscyplina geografii politycznej – geografia wyborcza (elektoralna). Zajmuje się ona opisem oraz wyjaśnieniem przestrzennego zróżnicowania głosów oddanych podczas wyborów i referendum, a także zagadnieniami pokrewnymi. Bada strukturę przestrzenną sympatii politycznych społeczeństwa, jego aktywność polityczną, poszukując jednocześnie związków pomiędzy postawami politycznymi obywateli a różnorodnymi czynnikami o charakterze przyrodniczym, społecznym, ekonomicznym, politycznym i kulturowym. Rozkwit współczesnej geografii wyborczej w Polsce związany jest z przemianami politycznymi na świecie, mającymi miejsce pod koniec lat 80. XX w.

Geografia wyborcza jako nauka

Stosunkowo krótka historia współczesnych badań z zakresu geografii wyborczej w Polsce oraz powiązanie tej dziedziny z innymi naukami społecznymi, humanistycznymi czy nawet ekonomicznymi, takimi jak demografia, socjologia, nauki polityczne, antropologia, ekonomia itd. sprawiły, że dotychczas nie wykształciła się jedna spójna, charakterystyczna dla niej metodologia. Geografowie wyborczy muszą więc z konieczności czerpać z dorobku metodologicznego nauk pokrewnych (także geograficznych), co powoduje liczne trudności i wątpliwości co do sensu ich badań. Dylematy te obecne są szczególnie w przypadku badań nad zachowaniami wyborczymi mniejszości narodowych i etnicznych oraz grup regionalnych w Polsce.

Wśród podstawowych tematów badawczych geografii wyborczej można wyróżnić cztery główne grupy zagadnień. Trzy z nich są ze sobą silnie powiązane i niejednokrotnie podejmowane w kompleksowych opracowaniach. Są to: analiza zmienności przestrzennej postaw wyborczych (poparcia dla poszczególnych ugrupowań), analiza czynników kształtujących zmienność przestrzenną postaw wyborczych oraz analiza zmienności przestrzennej uczestnictwa (absencji) w wyborach. Czwartym i nieco odrębnym tematem jest analiza organizacji teryto-

rialnej okręgów wyborczych i ich wpływu na wyniki wyborów (przede wszystkim tzw. *gerrymandering*³) (Matykowski, Tobolska 1994a). Pierwsze dwa zagadnienia skupiają się na strukturze przestrzennej wyników wyborów oraz czynnikach, które ją determinują. Ze studiami tego typu mamy do czynienia w przypadku wszystkich wyborów w Polsce, kiedy to pojawiają się zarówno naukowe, jak i popularnonaukowe opracowania prezentujące regionalne zróżnicowanie polskiej sceny politycznej. Zazwyczaj w takich przypadkach następuje odwołanie do spuścizny zaborów, jako historycznego podłoża podziału kraju na tzw. Polskę A i Polskę B, także w sferze świadomości wyborczej Polaków⁴. Podobnie wyglądają badania frekwencji wyborczej, gdzie powodów zróżnicowań szuka się przede wszystkim w podziale ludności na miejską i wiejską. Widzimy więc, że zagadnienia badawcze z zakresu geografii wyborczej Polski podejmowane są przede wszystkim w ujęciu regionalnym. Istnieje zatem potrzeba rozwijania badań w nurcie problemowym, w który wpisują się między innymi studia nad zachowaniami wyborczymi mniejszości narodowych, etnicznych i regionalnych.

Problemy metodologiczne geografii wyborczej

Badacz podejmujący problematykę geografii elektorальной musi się liczyć z szeregiem trudności metodologicznych, które utrudniają rzetelne badania, nie tylko w zakresie postaw wyborczych mniejszości. Część problemów wynika przede wszystkim z braku jednolitej metodologii właściwej dla geografii wyborczej. Jak wspomniano wyżej, krótka historia i powiązanie tej dziedziny z innymi naukami sprawiają, że sens i wiarygodność opracowań bywają podważane. Mimo to geograficzne studia nad zachowaniami wyborczymi są wciąż podejmowane, co wynika ze specyfiki geografii jako nauki kompleksowej. Dlatego też rozpoczynając badania z zakresu geografii wyborczej należy być przygotowanym na szereg bardzo różnorodnych problemów. Najważniejsze z nich przedstawiono poniżej.

³ Gerrymandering – wytyczanie lub zmiana okręgów wyborczych w celu odniesienia maksymalnej korzyści (Żukowski 2003).

⁴ Więcej na ten temat m.in. w: Pokrzywnicka M., 2012, *Granice reliktowe we współczesnej Polsce na przykładzie granic Królestwa Polskiego. Analiza w oparciu o wybory do Sejmu RP w 2005 i 2007 r.* [w:] M.W. Solarz (red.), *Polska geografia polityczna wobec problemów i wyzwań współczesnej Polski i świata*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń, 69–98.

Z ogólnych trudności metodologicznych należy wyróżnić przede wszystkim brak odpowiednich danych statystycznych. W przypadku analizowania zachowań wyborczych mniejszości narodowych, etnicznych i regionalnych potrzebne są dwa typy takich danych. Pierwsze z nich to dane wyborcze, udostępniane przez Państwową Komisję Wyborczą. W tym przypadku możliwe jest uzyskanie niemal wszystkich potrzebnych informacji, prezentowanych zarówno w podziale administracyjnym, jak i wyborczym Polski, bądź też w podziale na poszczególne komitety wyborcze. Jediną trudność stanowić może narzędzie udostępnienia danych poprzez strony internetowe poszczególnych wyborów, gdzie wyniki zamieszczane są w sposób uniemożliwiający pobranie grupy danych. To jednak nie stanowi istotnej trudności metodologicznej. Dużo większą barierą jest brak lub niekompletność danych określających przynależność narodowo-etniczną wyborców. Ogólne informacje o przynależności narodowo-etnicznej mieszkańców Polski odnaleźć można w zasobach Głównego Urzędu Statystycznego. Mimo dużych opóźnień w udostępnianiu tych materiałów, większość ogólnych informacji o sytuacji demograficznej jest tam dostępnych. Brakuje jednak danych dotyczących preferencji wyborczych poszczególnych grup mniejszościowych. Nie prowadzi się bowiem statystyk mówiących o tym, w jaki sposób głosowali (lub zamierzają głosować) przedstawiciele poszczególnych mniejszości (lub innych grup społecznych), wobec czego w zasadzie nie ma możliwości stwierdzenia na terenie zamieszkałym przez stosunkowo duży odsetek przedstawicieli mniejszości, jak głosują oni, a jak osoby narodowości polskiej. Dodatkowy problem stanowi charakter danych o przynależności narodowo-etnicznej. Są to dane deklaratywne, zbierane przy okazji Narodowego Spisu Powszechnego, nie ma więc możliwości ich weryfikacji. W efekcie, nie jesteśmy nawet w stanie podać ile osób *de facto* należy do danej mniejszości narodowej, etnicznej bądź regionalnej.

Problem braku danych na temat preferencji wyborczych poszczególnych grup społecznych, a przede wszystkim mniejszości, rozwiązywany jest przez badaczy na różne sposoby. Jako przedmiot badań uwzględnia się wyniki komitetów wyborczych reprezentujących interesy mniejszości (takich jak np. Mniejszość Niemiecka czy Ruch Autonomii Śląska). Zakładając, że przedstawiciele mniejszości głosują na komitet ich reprezentujący, można dokonać korelacji wyników tego komitetu z wynikami innych partii i pośrednio wnioskować o sympatiach politycznych

danej grupy (Matykowski, Tobolska 1994a; Matykowski, Tobolska 1994b). Innym sposobem jest badanie poparcia dla kandydatów wywodzących się z mniejszości narodowych, etnicznych lub regionalnych wśród ogółu społeczeństwa (Matykowski 1997).

Dodatkowymi trudnościami związanymi z badaniem zachowań wyborczych mniejszości są problemy zastosowania odpowiedniej jednostki odniesienia oraz kwestia frekwencji wyborczej na badanym obszarze (Matykowski 2002). Mimo że naturalne wydaje się opracowywanie wyników wyborów w odniesieniu do jednostek wyborczych (obwodów, okręgów), to w przypadku studiów porównawczych nie jest to dobra metoda, ze względu na brak innych danych (społecznych, gospodarczych itd.) dla tego typu jednostek odniesienia. Siłą rzeczy należy skupić się na jednostkach administracyjnych. Polska jest krajem stosunkowo jednolitym etnicznie, przez co przeprowadzanie analiz tylko w skali województwa czy powiatu mija się z celem. Badania związane z mniejszościami narodowymi, etnicznymi czy regionalnymi mogą dać prawidłowe wyniki jedynie wówczas, gdy są przeprowadzane najwyżej w skali gmin, gdyż tylko tak można wychwycić występujące w Polsce zróżnicowanie narodo-etniczne. W przypadku analizy przestrzennej wyników wyborów w tej skali zauważyć można chociażby, że w jednostkach o dużym odsetku przedstawicieli mniejszości występuje problem niewielkiego uczestnictwa w wyborach (co w skali powiatów jest już właściwie nie do wychwycenia). Frekwencja jest tam zdecydowanie niższa, niż na innych obszarach, co może wynikać z faktu, że listy wyborców bywają nieaktualne⁵ lub też, że zaangażowanie polityczne przedstawicieli mniejszości jest niższe niż Polaków (Matykowski 2002; Bartkowski 2004). Dużym ułatwieniem dla badacza borykającego się z tego rodzaju problemami może więc być szczegółowa znajomość obszaru badań i specyficznych warunków w nim występujących.

Ostatnia grupa problemów badawczych obecnych w geografii wyborczej Polski wynika z cech polskiej sceny politycznej. Krótka historia wyborów demokratycznych w Polsce (po zmianach ustrojowych w 1989 r.), stosunkowa niestabilność systemu partyjnego i duża zmienność sceny politycznej uniemożliwiają przepro-

⁵ Obszary o relatywnie dużym odsetku przedstawicieli mniejszości, zwłaszcza narodowych, charakteryzują się stosunkowo dużą emigracją (np. wśród osób o podwójnym obywatelstwie), przez co bieżąca aktualizacja list wyborców jest utrudniona.

wadzenie badań długofalowych. Przy okazji niemal każdego wyborów pojawiają się bądź też znikają pewne partie polityczne, przez co nie można analizować wieloletniego poparcia dla konkretnego ugrupowania (tak jak w przypadku Wielkiej Brytanii czy Stanów Zjednoczonych) ani określać stałych identyfikacji grup społecznych z konkretnymi propozycjami politycznymi. Dodatkowo analizy te utrudnia marketing polityczny prowadzony przed każdymi wyborami w kraju. Nierzadko zdarza się, że przedwyborcze obietnice poszczególnych ugrupowań mają niewiele wspólnego z ich rzeczywistym programem, dlatego też trudno jest zaklasyfikować daną partię do którejś z głównych sił politycznych czy ideologii, a co za tym idzie – określić, z którą z nich w rzeczywistości identyfikują się przedstawiciele poszczególnych grup społecznych, w tym i mniejszości (Matykowski 2002; Raciborski 2008).

Niemal wszystkie wspomniane trudności są w dużej mierze konsekwencją zmienności narzędzi badawczych i braku dużych sondaży na potrzeby akademickie. Obecnie prowadzone są jedynie sondaże służące celom politycznym oraz komercyjnym, których konstrukcja jest w każdym przypadku odmienna (Raciborski 2008). Dlatego też nie nadają się one do wykorzystania w badaniach naukowych, mogą służyć tylko jako tło do szczegółowego rozpoznania sytuacji.

Metody badań w geografii wyborczej

W nielicznych opracowaniach dotyczących metodologii geografii wyborczej dominują opisy różnorodnych metod statystycznych. Podobnie, prace prezentujące wyniki badań z zakresu geografii elektoralfnej w bardzo niewielkim stopniu odnoszą się do zastosowanych metod badawczych, skupiając się przede wszystkim na metodach statystycznych. Wśród wymienianych narzędzi można znaleźć analizę korelacji, model potencjału i mapy potencjału, analizę składowych głównych, wielozmienną i jednozmienną analizę regresji⁶ (Kabath, Parysek 2002). Jedną z metod prostej analizy zależności pomiędzy poszczególnymi ugrupowaniami (w tym reprezentującymi interesy mniejszości) jest badanie współczynnika

⁶ Szczegółowe omówienie zastosowanie analizy regresji w naukach geograficznych można znaleźć m.in. w: Chojnicki Z. (red.), 1980, *Analiza regresji w geografii*, PWN, Warszawa–Poznań.

korelacji Pearsona (Matykowski 1997). Poza tym ważną metodą analizy relacji pomiędzy cechami społeczno-ekonomicznymi (takimi jak chociażby przynależność narodowo-etniczna) a poparciem wyborczym poszczególnych kandydatów i opcji wyborczych jest analiza kanoniczna (Kabath, Rykiel 2003; Rykiel 2004)⁷.

W badaniach społecznych sama statystyka jest jednak często niewystarczająca, szczególnie w przypadku, gdy brakuje danych statystycznych. Dlatego też wyróżnia się trzy główne podejścia do badań z zakresu geografii wyborczej. Są to ujęcia: opisowo-kartograficzne, historyczno-socjologiczne oraz wcześniej wspomniane statystyczne (Rykiel 2004). Podejście opisowo-kartograficzne skupia się na przedstawieniu zróżnicowania przestrzennego wyników wyborów za pomocą metod kartograficznych (Parysek, Adamczak, Grobelny 1991). W ujęciu historyczno-socjologicznym postawy polityczne i preferencje wyborcze wyjaśniane są w oparciu o wiedzę o uwarunkowaniach historycznych i zróżnicowaniu cywilizacyjno-kulturowym danego obszaru. Te dwa podejścia często są ze sobą łączone. Na podstawie materiałów kartograficznych wyróżnia się prawidłowości w przestrzennym zróżnicowaniu zachowań wyborczych, po czym ich genezy poszukuje się w zróżnicowaniu kulturowym, cywilizacyjnym czy warunkach historycznych (Kowalski 1998, 2000). W ujęciu trzecim, statystycznym, za pomocą wyżej wspomnianych metod matematyczno-statystycznych próbuje się określić związek pomiędzy wynikami wyborów a frekwencją, a także zależności wyników od cech społeczno-ekonomicznych (Rykiel 2004).

Zachowania wyborcze a przynależność narodowo-etniczna – proponowany zestaw metod badawczych

W badaniach nad zachowaniami wyborczymi mniejszości narodowych, etnicznych i regionalnych uwzględnienie tylko jednego z ujęć może nie dać wiarygodnych

⁷ Szczegółowe omówienie tej metody statystycznej można znaleźć w: Kabath E., Rykiel Z., 2003, *Metody badań w geografii wyborczej i ich wyniki* [w:] H. Rogacki (red.), *Problemy interpretacji wyników metod badawczych stosowanych w geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarce przestrzennej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, 143–153; Rykiel Z., 2004, *Geografia wyborcza i problematyka wyborcza w Polsce*, *Czasopismo Geograficzne* 75 (4), Wrocław, 275–296.

rezultatów. Dlatego też optymalnym rozwiązaniem wydaje się połączenie wszystkich trzech podejść oraz uzupełnienie ich o dodatkowe metody, których zastosowanie da pełniejszy obraz preferencji politycznych tej specyficznej grupy społecznej. Odnosząc się do podejścia opisowo-kartograficznego, należy wykorzystać analizę porównawczą map wykonanych metodami kartogramu i kartodiagramu, prezentujących liczebność i rozmieszczenie mniejszości narodowych i etnicznych oraz grup regionalnych na terenie Polski, oraz map przedstawiających wyniki wyborów i frekwencję wyborczą. Dzięki temu będzie można wykryć zależności przestrzenne pomiędzy analizowanymi zjawiskami. Za pomocą metod statystycznych należy dokonać weryfikacji zestawienia graficznego obrazu danych. W przypadku badań nad zachowaniami wyborczymi mniejszości, najbardziej przydatne wydaje się zastosowanie analizy kanonicznej oraz analizy współczynnika korelacji Pearsona. Bardzo istotnym elementem tych badań jest analiza literatury przedmiotu, zarówno z zakresu geografii wyborczej, jak i zagadnień dotyczących mniejszości narodowych, etnicznych i regionalnych w Polsce. Szczegółowa znajomość podejmowanego tematu oraz środowiska geograficznego, uwarunkowań historycznych i cywilizacyjno-kulturowych obszaru badań znacznie ułatwia stawianie hipotez i pytań badawczych oraz zrozumienie otrzymanych rezultatów.

Dodatkowym elementem badań może być użycie metod do tej pory niestosowanych w geografii wyborczej. Bardzo pomocne wydaje się przeprowadzanie wywiadów swobodnych, częściowo strukturalizowanych, kwestionariuszowych i eksperckich z przedstawicielami poszczególnych mniejszości. Zastosowanie tejkę metody, charakterystycznej dla nauk socjologicznych, może dodatkowo wpłynąć na zrozumienie i wyjaśnienie zjawisk, będących tematem badań. Aby dopełnić obrazu specyfiki postaw wyborczych mniejszości narodowych, etnicznych i regionalnych, należy zastosować metody charakterystyczne dla nauk politycznych, takie jak np. analiza dokumentów programowych partii, deklaracji i oświadczeń ich liderów oraz stanowiska organizacji odnoszących się do sytuacji i aspiracji (także politycznych) mniejszości. Mając informacje m.in. o stosunku poszczególnych ugrupowań czy kandydatów do kwestii mniejszości w Polsce, można pokusić się o próbę wyjaśnienia przestrzennego zróżnicowania zachowań wyborczych tych grup społecznych.

Zakończenie

Rozpoczynając studia z zakresu geografii wyborczej, należy być przygotowanym na szereg trudności metodologicznych. Szczególnie widoczne jest to w przypadku badania zachowań wyborczych mniejszości narodowych, etnicznych oraz grup regionalnych. Brak ujednoczonej metodologii, niekompletność materiałów źródłowych oraz specyfika tematu sprawiają, że niezbędne jest korzystanie z wiedzy i narzędzi charakterystycznych dla nauk pokrewnych. Ograniczony zestaw znanych instrumentów metodologicznych i stosunkowo niewielkie doświadczenie badaczy zajmujących się geografiami elektorálną pociągają za sobą konieczność stosowania nieco innej, oryginalnej metodologii w przypadku każdego podejmowanego tematu badań. Zaproponowany w niniejszej pracy zestaw metod badawczych opracowany został dla tak specyficznego tematu, jakim są studia nad zachowaniami wyborczymi wybranych mniejszości narodowych i etnicznych oraz grup regionalnych we współczesnej Polsce.

Bibliografia

- Bartkowski J., 2004, *Mniejszości narodowe w wyborach lokalnych i prezydenckich* [w:] J. Kurczewska (red.), *Oblicza lokalności. Tradycja i współczesność*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa, 433–451.
- Chojnicki Z. (red.), 1980, *Analiza regresji w geografii*, PWN, Warszawa-Poznań.
- Główny Urząd Statystyczny. Portal Informacyjny, <http://www.stat.gov.pl/gus> (data dostępu: 28.11.2013).
- Internetowy System Aktów Prawnych, <http://isap.sejm.gov.pl/> (data dostępu: 28.11.2013).
- Kabath E., Parysek J., 2002, *Zastosowanie metod ilościowych w badaniach z zakresu geografii wyborczej* [w:] H. Rogacki (red.), *Możliwości i ograniczenia zastosowań metod badawczych w geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarce przestrzennej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, 233–242.
- Kabath E., Rykiel Z., 2003, *Metody badań w geografii wyborczej i ich wyniki* [w:] H. Rogacki (red.), *Problemy interpretacji wyników metod badawczych stosowanych w geografii*

- społeczno-ekonomicznej i gospodarce przestrzennej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, 143–153.
- Kowalski M., 1998, *Wyznanie a preferencje wyborcze mieszkańców Białostoczczyzny (1990–1997)*, *Przegląd Geograficzny* 70 (3–4), Warszawa, 269–282.
- Kowalski M., 2000, *Geografia wyborcza Polski. Przestrzenne zróżnicowanie zachowań wyborczych Polaków w latach 1989–1998*, *Geopolitical Studiem* 7, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Matykowski R., 1997, *Mniejszości narodowe a wybory prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w 1995 roku: analiza przestrzenna*, *Sprawy Narodowościowe – Seria Nowa* 5, 2 (9), Poznań, 139–154.
- Matykowski R., 2002, *Problemy i metody badawcze geografii elektoralfnej* [w:] H. Rogacki (red.), *Możliwości i ograniczenia zastosowań metod badawczych w geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarce przestrzennej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, 234–251.
- Matykowski R., Tobolska A., 1994a, *Mniejszości narodowe w Polsce w świetle wyników wyborów do Sejmu z dnia 27 października 1991 roku*, *Sprawy Narodowościowe – Seria Nowa*, 3, 1(4), Poznań, 131–143.
- Matykowski R., Tobolska A., 1994b, *Aktywność elektoralfna i zróżnicowanie przestrzenne poziomu poparcia mniejszości narodowych w Polsce w wyborach parlamentarnych z dnia 19 września 1993 roku*, *Sprawy Narodowościowe – Seria Nowa* 3, 2 (5), Poznań, 215–228.
- Parysek J.J., Adamczak Z., Grobelny R., 1991, *Geografia polskich wyborów prezydenckich 1990 r.*, *Przegląd Geograficzny* 63 (3–4), Warszawa, 245–270.
- Pokrzywnicka M., 2012, *Granice reliktowe we współczesnej Polsce na przykładzie granic Królestwa Polskiego. Analiza w oparciu o wybory do Sejmu RP w 2005 i 2007 r.* [w:] M.W. Solarz (red.), *Polska geografia polityczna wobec problemów i wyzwań współczesnej Polski i świata*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń, 69–98.
- Raciborski J. (red.), 2008, *Studia nad wyborami. Polska 2005–2006*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
- Rykiel Z., 2004, *Geografia wyborcza i problematyka wyborcza w Polsce*, *Czasopismo Geograficzne* 75 (4), Wrocław, 275–296.
- Żukowski A., 2003, *Gerrymandering – manipulacja granicami okręgów wyborczych w systemach demokratycznych* [w:] M. Kowalski (red.), *Przestrzeń wyborcza Polski*, IGiPZ PAN, Warszawa, 179–190.

